

ПІДГОТОВКА ВЧИТЕЛЬСЬКИХ КАДРІВ У РОКИ ВЕЛИКОЇ ВІТЧИЗНЯНОЇ ВІЙНИ

У статті на основі публікацій та архівних матеріалів розглянуто питання функціонування навчальних закладів з підготовки вчительських кадрів в 1941-1945 рр., адже в цей час система вищої освіти була згорнута. Також здійснено аналіз специфіки роботи вузів у воєнних умовах; охарактеризовано освітню політику нацистів в окреслений період.

Масштабність подій Великої Вітчизняної війни тривалий час розглядають і досліджують як учені, так і політичні діячі, військові спеціалісти, митці, однак і зараз не всі сторінки її висвітлені повною мірою. Дослідники радянських часів вивчали військові і політичні події, соціально-економічні процеси; тема освіти на окупованих територіях спеціально не досліджувалася, оскільки не вважалася вагомою. З часу проголошення незалежності України історія освіти у передвоєнний та період воєнної доби привертає значну увагу дослідників, зокрема система підготовки вчительських кадрів у період Великої Вітчизняної війни.

Огляд літературних джерел, офіційних документів, періодичної преси показує, що дана проблема викликає інтерес, проте в силу різних причин вона висвітлена поверхнево. У працях Т. В. Васильчук, М. С. Гриценко, Ф. Б. Комал, Н. Г. Красножон та ін. частково проаналізовано деякі аспекти розвитку освіти означеного періоду. Не заперечуючи внеску авторів у висвітлення даної проблеми, варто зазначити, що жоден з науковців не ставив собі за мету дослідження освіти у 1941 – 1945 рр. З нашої точки зору, узагальнюючих праць з проблеми підготовки вчительських кадрів у цей період немає, тому це спонукає нас звернутися до дослідження даних процесів, незаангажовано розглянути факти. Дослідження сприятиме відновленню історичної пам'яті.

Метою статті є огляд та аналіз наявної інформації щодо підготовки вчительських кадрів означеного періоду в тилу та на окупованих ворогом територіях України.

Напередодні Великої Вітчизняної війни в Україні працювало загалом 173 вузи (разом з заочними), де вищу освіту здобували 196,8 тис. студентів, та 693 середні спеціальні навчальні заклади, у яких навчалися 196,2 тис. учнів. Серед усіх вузів нараховувалося 24 педагогічних і 23 вчительських інститути (28,7 тис. студентів) та 80 педагогічних училищ (26 тис. учнів).

З початком Великої Вітчизняної війни з метою збереження наукового потенціалу Української Радянської республіки функціонування вузів було перервано радянським урядом, за наказом якого відбулася евакуація в інші регіони Радянського Союзу [1: 19]. Наприкінці 1941 р. було вжито заходів до евакуації провідних інститутів АН УРСР, вузів, середніх спеціальних навчальних закладів. У глибокому Радянському Союзі вирушило понад 20 академічних установ з основним обладнанням, бібліотечними фондами, матеріальними цінностями, а також 32 вищих та середніх навчальних заклади. Київський, Харківський, Одеський університети і Одеський педагогічний інститут здійснювали випуски в евакуації. Київський і Харківський університети, евакуйовані в Казахстан (м. Кзил-Орда), тимчасово створили Об'єднаний український державний університет із 461 студентом і 70 викладачами; Одеський державний університет у м. Байрам-Алі Туркменської РСР налічував 300 чол., Одеський педінститут (місцезнаходження – те ж) – 164 студенти і Харківський педінститут іноземних мов перебував у м. Маркс Саратовської області з 152 студентами [2: 4]. Ті вузи, які не були евакуйовані, тимчасово припинили свою діяльність. На кінець 1941/42 навчального року вчителів готували два університети, чотири вчительські інститути. Отже, Радянський уряд робив усе можливе, щоб в умовах війни зберегти вищу школу, її кадри в умовах воєнного часу.

Відповідно до умов, що склалися, відбулася значна реорганізація в діяльності вузів, у тому числі й педагогічних. У працюючих педагогічних учбових закладах відбулися певні зміни в організації навчально-виховної роботи. Оскільки школи гостро відчували потребу в педагогічних кадрах і необхідно було прискорити підготовку вчителів, Всесоюзний комітет у справах вищої школи в 1941/42 н. р. увів у вузах і технікумах скорочені учбові плани. У педінститутах термін навчання був скорочений з 4 до 3 років, а учбове навантаження студентів збільшене до 42 годин на тиждень. Скорочувався час на екзаменаційні сесії і канікули (літні канікули були скорочені до одного місяця, а зимові – відмінені зовсім). Значно менша кількість годин відводилася на непрофільюючі предмети. Відмінялося обов'язкове відвідування лекцій і семінарів, оскільки багато студентів поєднували навчання з роботою на підприємствах. Учбовий рік розпочинався з запізненням на місяць – півтора.

Згідно навчальних планів, у педагогічних інститутах навчання здійснювалося на семи факультетах: російської мови і літератури, історичному, географічному, природничому, математичному, фізичному, іноземних мов. Враховуючи вимоги воєнного часу, в учбові плани

1941/42 навчального року було включено навчання студентів військовій справі, протипожежному і протихімічному захисту.

У цей час на окупованих територіях проблема підготовки учительських кадрів розглядалася під кутом окупаційної політики, відповідно до якої діяла влада. Слід зазначити, що з початком війни в планах німців першим завданням було якнайшвидше здійснення продовольчого постачання німецьких військ за рахунок окупованих областей. Другим завданням було забезпечення домінування німецької нації на окупованій території. Це означало фізичне знищення слов'янських народів, часткове онімечення "нордичних груп населення", що була в складі СРСР, підлив біологічної сили населення, переселення німців на окуповані землі. Німецька влада була не зацікавлена в розвитку освіти на окупованій території. Окупаційна політика у сфері освіти базувалася на вказівках Гітлера про те, що слов'янським народам та українцям, зокрема, достатньо знати грамоту, щоб прочитати розпорядження нових господарів і рахувати до десяти.

20 серпня 1941 р. був створений Рейхскомісаріат Україна, який охоплював Волинь, Полісся, Правобережжя, частину Полтавщини і Запоріжжя. Очолював Рейхскомісаріат Еріх Кох, прихильник Гітлера, штабквартира якого знаходилася в Рівному. Гітлерівці запровадили в Україні, а особливо в Рейхскомісаріаті, жорсткий окупаційний режим. Україну фактично було перетворено на німецьку колонію, яка мала бути джерелом продовольства і робочої сили. З лютого 1942 р. розпочалося примусове масове вивезення українців на роботу до Німеччини.

Освіта зазнала великих репресій. Вважаючи наявність університету шкідливою для німецької влади, рейхскомісар окупованої території України Еріх Кох розпорядився згорнути систему вищої освіти в рейхскомісаріаті "Україна". Німці дбали лише про підготовку робочої сили та обслуговуючого персоналу, тому згідно з розпорядженням № 30 від 8 грудня 1941 р. німецька окупаційна влада дозволила проводити навчання в усіх ремісничих, сільськогосподарських і лісогосподарських професійних училищах та курсах з навчання жінок домогосподарству, шиттю, догляду за хворими та гігієни. Цим же розпорядженням заборонялася діяльність вищих навчальних закладів – університетів, інститутів, шкіл підвищеного рівня.

Учителі та професорсько-викладацький склад у більшості залишився без роботи і засобів існування. Ті вчителі, які згодилися працювати в школах, повинні були пройти перепідготовку на короткотермінових курсах, завершивши навчання складанням іспиту. Однак через брак персоналу, який приймав випускний іспит, він не завжди відбувався. На курсах планувалося викладання наступних дисциплін: російської мови, математики, німецької мови, історії, географії, природознавства і праці. Завданням курсів було "зробити можливим виховання нового покоління придатних вчителів". У "Директивах про створення системи шкільної освіти в Україні" (Берлін, 1942 р.) наголошувалося: "Щоб місцеве населення могло виконувати поставлені перед ним німецькою владою завдання, потрібно шкільну освіту в Україні організувати по-новому. ... З цією метою необхідно негайно розпочати відбір та підготовку необхідних педагогічних кадрів для народних шкіл. Радянську систему викладання вчителями окремих предметів ліквідувати. Від кожного вчителя після відповідної перепідготовки вимагалось ведення уроків у своєму класі з усіх предметів" [3: 67].

Однією з найбільших перешкод в організації навчального процесу в період німецької окупації була нестача кваліфікованих педагогів. У місцевій газеті за 7 серпня 1941 р. повідомляється про взяття на облік вчителів Житомирської області, тимчасове призначення в кожен школу завідувача, налагодження зв'язку з інспектурою освіти Львова, Луцька і запозичення в них цінного в питаннях організації шкільної системи [4: 3].

У плані підготовки керівних кадрів планувалося організувати особливо інтенсивне навчання українських вчителів, які в майбутньому будуть керувати школами, та підготовку шкільних інспекторів. На курсах з підготовки керівників шкіл планувалося викладання педагогіки, методики погодинного розподілу, викладання навчального матеріалу, а також основ шкільної дисципліни.

В умовах війни сфера освіти перетворилася на арену гострої ідеологічної боротьби. На початковому етапі окупації німецьке керівництво вдалося до втілення більш замаскованих методів, а саме, послабивши контроль, дозволили місцевим активістам відкривати офіційно заборонені навчальні заклади. Створення "нової" системи освіти вважалося складовою українського національного відродження, та насправді це була лише видимість турботи про національний розвиток українців. При встановленні "нового" порядку був використаний широкий арсенал засобів впливу на місцеве населення, зокрема і в галузі освіти: пропаганда німецької культури, перегляд агітаційних кінофільмів німецького виробництва, публікації у місцевій пресі, переробка навчальних планів і програм, запровадження у школах вивчення німецької мови і т. і. Національно налаштовані українці намагалися реалізувати плани розбудови народної освіти, розраховуючи на підтримку нацистами української самостійницької ідеї. У питаннях розбудови української школи ставилося завдання виховання дітей і молоді, здібної до активного творчого життя. При цьому завданням виховних та освітніх заходів був гармонійний розвиток інтелекту, волі, почуття. Це складники, які себе взаємно

доповнюють. "Освіта – це складова частина виховання... Наше виховання має бути народноусвідомленим, що прищеплює героїчну прометеївську мораль і визначає тверді засади родинного і громадського життя..." [4: 3]. Та політика нацистів у галузі освіти та масове переслідування національно налаштованих українців призвели до втрати сподівань.

Стосовно підготовки вчителів, то в періодичному виданні того часу знаходимо відомості про організацію підготовки вчительських кадрів на місцях. За інформацією Житомирської газети "Українське слово" від 14 серпня 1941 р., "...на підставі рішення обласного управління та за бажанням трудящих м. Житомира відкривається вчительський інститут, строк навчання в якому розрахований на 6-8 семестрів. Інститут матиме фізико-математичний, природничо-географічний та історико-філологічний факультети. В інститут прийматимуться особи з закінченою середньою освітою" [5: 6].

Як зазначається у вересневому номері цієї ж газети, "...кожен день в канцелярії Житомирського учительського інституту бувають десятки студентів – ті, що раніше змушені були покинути навчання, знову тепер повертаються до інституту. Найбільший потяг молоді на історико-філологічний факультет. До нього зараховано 260 студентів. Всього до інституту зараховано понад 600 чоловік. Найкраще укомплектований лекторами природничо-географічний факультет. Тут працюватимуть пани професори Бельський, Кавалерідзе, науковий працівник Української академії наук п. Дубина та кандидат біологічних наук п. Гапаєв" [6: 6].

Згідно повідомлення, навчання в інституті організовувалося по-новому: студентам пропонувалося прослухати курс богослов'я, філософії релігії, загальну історію церкви та історію української церкви. Історія України повинна була вивчатися в новому плані, тобто так, як дійсно все відбувалося. Планувалося вивчення етики, яка раніше не викладалася в учительських інститутах. Крім них, планувалося викладання також гімнастики, співів, танців, теорії музики". Варто зазначити, що окрім педінституту, на Житомирщині оголошувався прийом до двох учительських семінарій: чоловічої в м. Коростишеві та жіночої в м. Житомирі. До семінарій запрошували молодь віком 15 – 25 років на основі конкурсу свідоцтв про освіту або перевідних оцінок. На перший курс передбачалося зарахування абітурієнтів з освітою 7-8 класів, другий – 8-9 класів, третій – 9-10 класів середньої школи. Учні колишніх (Радянських) педагогічних шкіл приймалися до відповідних класів семінарії без іспитів [7: 10]. Випускники семінарій мали право викладати в початкових класах народних шкіл.

У дисертаційному дослідженні історика В. Гінди повідомляється про короткочасність існування таких навчальних закладів. Знову ж таки в газетних публікаціях була вміщена інформація про закриття учительського інституту. Влітку 1942 р. Житомирський педагогічний інститут був закритий, хоча формально він продовжував працювати, але навчання не проводилося. У жовтні 1942 р. відбулося засідання вченої ради, де обговорювалися нові навчальні плани для шкіл та кілька засідань кафедр, але набір студентів і навчання відновити так і не вдалося [8: 108].

Відразу після звільнення території України навчальні заклади відновлювали свою роботу, проте педагогів не вистачало. Поповнення їх відбувалося головним чином за рахунок середніх і вищих педагогічних учбових закладів і системи короткотермінових курсів. Але випуски спеціалістів з вищою і середньою педагогічною освітою різко скоротились. Воєнні випуски евакуйованих ВНЗ не могли забезпечити повне укомплектування штатів шкільних закладів. Педагогічним вищим навчальним закладам належало забезпечити школи молодими кадрами в стислий термін. Тривалий період не вдавалося налагодити конкурсний набір абітурієнтів до педагогічних та вчительських інститутів, молодь не виявляла бажання йти навчатися та працювати за педагогічним фахом. Для стимулювання молоді розгорнулася пропаганда праці вчителя та запровадився ряд матеріальних стимулів. Також за вказівкою директивних органів було прискорено реевакуацію педагогів із східних районів країни. На роботу в школу направлялися вчителі, які працювали не за фахом та достроково демобілізовані з армії. У 1942 р. педагогічні вузи й училища в евакуації здійснили дострокові випуски (термін навчання – 3 роки для вузів з 4-річним терміном навчання та 3,5 років – з п'ятирічним терміном). Навчання за скороченим планом було тимчасовим, і вже згідно постанови уряду від 18 червня 1942 р. у 1942/43 н. р. вузи почали працювати за навчальними планами довоєнного часу, адже зменшення термінів навчання негативно вплинуло на рівень підготовки спеціалістів. З 1942/43 н. р. було відновлено довоєнні навчальні плани з урахуванням потреб фронту і тилу. Специфіка роботи вузів в умовах військового часу знайшла відображення у збільшенні навчальних годин, відведених на військову і фізичну підготовку.

Рада Народних Комісарів України 30 травня 1942 р. ухвалила постанову "Про організацію двомісячних курсів підготовки і перепідготовки вчителів", згідно якої на базі обласних інститутів удосконалення вчителів, педагогічних і вчительських інститутів та педучилищ організовувалися відповідні курси перепідготовки вчителів I-IV класів для роботи в V – VII класах і вчителів V – VII класів для роботи в VIII – X класах, а також підготовки 300 випускників школи для викладання в I – IV класах.

У березні 1944 р. ЦК КП(б)У прийняв постанову про реевакуацію вузів після закінчення 1943/44 навчального року. Одночасно РНК УРСР і ЦК КП(б)У постановили реевакуювати в м. Київ із м. Кзил-Орда до 1 травня 1944 р. Київський державний університет ім. Т. Г. Шевченка. Університет поновив свою роботу в складі 9 факультетів, на яких навчалось 690 студентів. Протягом 1943-45 рр. поновили свою роботу 77 педагогічних училищ, 20 педінститутів, 18 учительських інститутів і відділи учительських інститутів при педагогічних інститутах та 6 університетів [9: 323].

Після відновлення роботи більшість педагогічних інститутів мала труднощі у навчальній роботі, зокрема, не вистачало викладачів, заняття проводились в 2-3 зміни, бракувало, приміщення не опалювалися і не освітлювалися та ін.

Особливості воєнного часу змусили надати більшої ваги заочній формі навчання. Після постанови Раднаркому СРСР від 18 грудня 1943 р. "Про заходи зміцнення системи заочної педагогічної освіти" майже при всіх навчальних педагогічних закладах УРСР відновили роботу відділи заочного навчання, також почали функціонувати чотирьохмісячні курси при всіх педагогічних інститутах. Планом наркомун освіти наказано видати навчальні плани, програми, методичні вказівки для студентів-заочників. 11 березня 1943 р. український уряд прийняв постанову "Про поновлення в системі Наркомосвіти УРСР заочної педагогічної освіти та про заходи по зміцненню її". Наркомосвіти зобов'язаний був поновити роботу заочних відділів при вищих та середніх педагогічних школах, ввести пільги для вчителів-заочників, які успішно навчаються. Вчителі, що не мали відповідної освіти, закінчували заочні відділи в такі терміни: вчителі 5-7 класів – учительські інститути до 1 серпня 1946 р., вчителі 8-10 класів – педагогічні інститути або університети до 1 серпня 1948 р. Передбачалися необхідні асигнування на розширення сітки заочного навчання, були намічені заходи допомоги заочникам (створення консультативних пунктів для вчителів-заочників із розрахунку один пункт на 500 вчителів, видання підручників, учбових планів, програм, списку літератури і методичних вказівок, організація пересувних бібліотек для обслуговування вчителів, що проживали у віддалених районах і т.д.). Наркомосвіти України встановив ряд пільг для вчителів-заочників: випускники здавали три державних екзамени замість п'яти, була надана можливість здавати іспити за цілий курс без розподілу на семестри і в будь-який зручний для заочника час, практикувалися виїзди викладачів-екзаменаторів на місця і т.п. [10: 51].

У 1943-1945 рр. всі кафедри педагогічних вузів поновили свою наукову діяльність. Уже в 1945 р. в 80 інститутах працювали над 2587 науковими темами, в т.ч. створили 114 підручників і навчальних посібників, 263 викладачі працювали над кандидатськими, а 109 – над докторськими дисертаціями. Наприкінці 1943 р. у Харкові, а потім у Києві відновив роботу Науково-дослідний інститут педагогіки УРСР, а також обласні інститути вдосконалення кваліфікації вчителів.

Протягом 1944/45 н. р. увійшли в дію нові учбові плани вчительських інститутів, які мали на меті покращення професійної підготовки майбутніх учителів. Це виявлялося у збільшенні учбових годин на предмети психолого-педагогічного циклу. Так, наприклад, на гуманітарних факультетах для вивчення педагогічних дисциплін відводилося більше 20% всього учбового часу. Для цих інститутів розроблялися спеціальні програми і створювалися підручники.

Таким чином, окупаційна політика нацистської Німеччини спрямовувалася на повне підкорення, денационалізацію та експлуатацію поневолених народів. Функціонування шкіл було можливе за умови його проницького спрямування, в зв'язку з чим дозволена гітлерівською владою освіта мала базуватися на народних та фахових школах, роль яких зводилася до роботи виключно в інтересах економіки Німеччини. Українські націоналістичні сили зуміли домогтися відкриття вищих навчальних закладів, але існували вони короткий час. У воєнних умовах відбулася реорганізація у роботі працюючих педагогічних вузів, тому випуски спеціалістів не припинилися.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ ТА ЛІТЕРАТУРИ

1. ЦДАГО України. Ф. 1. Оп. 73. Спр. 2. Список эвакуированных вузов.
2. ЦДАГО України. Ф. 1. Оп. 73. Спр. 7. Докладные записки, сведения о состоянии и работе вузов Украинской ССР.
3. Сержабкова Бланка. Шкільна справа та шкільна політика в рейхскомісаріаті "Україна" (1941-1944) у світлі німецьких документів; [переклад з німецької]. – К.: Наук. Думка. – 2008. – 272 с.
4. Виховання дітей та молоді // Українське слово. – 1941. – 7 серпня 1941 р.
5. Дубовський М. Відкривається учительський інститут // Українське слово. – 1941. – 14 серпня.
6. В учительському інституті // Українське слово. – 1941. – 7 вересня.
7. Оголошення // Українське слово. – 1941. – 24 серпня.
8. Гінда В. В. Освіта в роки німецької окупації в генеральному окрузі "Житомир" 1941-1944 рр. : дис. ... канд. істор. наук: 07.00.01/ Гінда Володимир Васильович. – К., 2007. – 223 с.
9. Артемова Л. В. Історія педагогіки України: Підручник. – К.: Либідь, 2006. – 424 с.

10. Очерки истории школы и педагогической мысли народов СССР (1941-1961) / под ред. Ф. Г. Паначина, М. Н. Колмаковой, З. И. Равкина. – М.: Педагогика, 1988. – 272 с.

Матеріал надійшов до редакції 15.03. 2010 р.

Дайнюк Л. В. Подготовка учительских кадров в годы Великой Отечественной Войны.

В статье на основе публикаций и архивных материалов рассмотрены вопросы функционирования учебных заведений по подготовке учительских кадров в 1941-1945 гг., так как в это время система высшего образования была свернута. Также сделан анализ специфики работы вузов в военных условиях; охарактеризовано образовательную политику нацистов в этот период.

Dainyuk L. V. Teacher Training During the Great Patriotic War.

In the article on the basis of publications and archival materials the functioning of teacher training schools in 1941-1945 is considered, because at that time the system of higher education was minimized. Also the analysis of specific institutions in conditions of war is conducted, the education policy in Nazi period is characterized.